

DOROTA ROSIŃSKA

Sosnowiec

Struktura Kościoła prawosławnego w Zagłębiu Dąbrowskim do I wojny światowej

Słowa kluczowe: prawosławie, Zagłębie Dąbrowskie, XIX wiek

Key words: Orthodox Christianity, Zagłębie Dąbrowskie [Dąbrowa Basin], 19th century

Streszczenie: Artykuł omawia powstanie i historię kościoła prawosławnego w Zagłębiu Dąbrowskim do I wojny światowej. Pierwsi wyznawcy pojawili się na jego obszarze w pierwszej połowie XIX w. Byli to żołnierze armii rosyjskiej, którzy stacjonowali w okolicy Będzina. W połowie XIX w. zbudowano w regionie kolej warszawsko-wiedeńską. W Granicy (obecnie Maczki – dzielnica Sosnowca) i w Sosnowcu powstały komory celne. Obok nich utworzono oddziały straży granicznej. Ich personel stanowili głównie wyznawcy prawosławia. Można przypuszczać, że w połowie XIX w. w regionie mieszkało około kilkuset prawosławnych. Byli to głównie wojskowi i urzędnicy rosyjskiej administracji państwowej. Przed I wojną światową wyznawcy prawosławia stanowili w Zagłębiu Dąbrowskim 1% mieszkańców regionu. Mieszkali oni głównie w uprzemysłowionej jego części (miasto Sosnowiec, osady: Dąbrowa Górnicza, Strzemieszyce Wielkie i Ząbkowice Będzińskie). Można przypuszczać, że prawosławni pracowali także w przedsiębiorstwach przemysłowych, handlowych i bankach. Głównym ich skupiskiem był Sosnowiec. Pod względem struktury narodowej wyznawcami prawosławia byli głównie Rosjanie, ale wśród wyznawców spotykamy także Niemców, Polaków i Litwinów.

Ludność prawosławna zamieszkała na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego początkowo praktykowała swą religię w kościołach rzymskokatolickich. Następnie wybudowała w regionie trzy cerkwie – w Granicy (1) oraz w Sosnowcu (2). Obok cerkwi istniały kaplice cerkiewne w Będzinie i Dąbrowie. Zmarłych wyznawców prawosławia grzebano początkowo na cmentarzach rzymskokatolickich, a następnie utworzono własne – w Sosnowcu, Będzinie, Zawierciu. Prawosławni posiadali także szkoły wyznaniowe w Granicy, Sosnowcu i Dąbrowie.

Wraz z wybuchem I wojny światowej większość prawosławnych opuściła Zagłębie Dąbrowskie.

Abstract: The article discusses the origins and history of the Christian Orthodox Church in Zagłębie Dąbrowskie until World War I. The first worshippers appeared in the area in the first half of the 19th century. They were Russian soldiers, stationed in the vicinity of Będzin. In the mid-19th century, the Warsaw-Vienna railway was built in the region. Customs facilities were established at Granica (currently Maczki, a district of Sosnowiec) and in Sosnowiec, with border guards next to them. Their staff were mainly Christian Orthodox believers. It can be assumed that in the mid-19th century there were several hundred Orthodox Christians in the region. The majority of them were military men and Russian state administration officials. Before World War I, Orthodox believers constituted 1% of the Zagłębie Dąbrowskie population. They lived mainly in the industrialized area (the city of Sosnowiec, and the settlements of Dąbrowa Górnicza, Strzemieszyce Wielkie and Ząbkowice Będzińskie). It can be assumed that the Orthodox Christians also worked in industry, commerce and banks, mainly in Sosnowiec. According to national identity, the majority were Russians, but there were also Germans, Poles and Lithuanians.

The Orthodox population of Zagłębie Dąbrowskie initially practised their religion in Roman Catholic churches. Then three churches were built in the region: one at Granica and two in Sosnowiec. There were also chapels in Będzin and Dąbrowa. The deceased Orthodox believers were initially buried in Roman Catholic cemeteries, and dedicated cemeteries were later established in Sosnowiec, Będzin, and Zawiercie. There were also Orthodox religious schools in Granica, Sosnowiec and Dąbrowa. With the outbreak of World War I, most Orthodox Christians left Zagłębie Dąbrowskie.

Zagłębie Dąbrowskie ukształtowało się jako region w drugiej połowie XIX w. w następstwie rozwoju górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa żelaza i cynku, przemysłu metalowego i włókienniczego, a także sieci kolejowej. Dotychczas brak w literaturze naukowej jednoznacznie przyjętego zasięgu terytorialnego regionu. Najwłaściwszym wydaje się utożsamienie jego obszaru z powiatem będzińskim w granicach z lat 1885–1926. Z powodu obowiązywania w Królestwie Polskim kalendarza juliańskiego w artykule zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański.

Podstawę źródłową tematu stanowią akta wytworzone przez rosyjską administrację państwową. W Archiwum Państwowym w Łodzi przechowywany jest zespół *Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (1867–1917)*, natomiast w Archiwum Państwowym w Katowicach *Akta miast: Będzina, Dąbrowy Górniczej i Sosnowca* oraz gmin wchodzących w skład powiatu będzińskiego, *Akta gminy Kromolów i Akta gminy olkusko-siewierskiej*. Informacje, które dotyczą prawosławia, są w archiwaliach szczątkowe. Być może w chwili porządkowania zespołów akta dotyczące cerkwi prawosławnej zostały częściowo usunięte. Nieliczne informacje na temat prawosławia odnajdujemy także w aktach

wytworzonych przez Kościół Rzymskokatolicki. W Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej przechowywane są *Akta konsystorskie parafii Będzin 1821–1925*, które zawierają informacje na temat cmentarza prawosławnego. Natomiast w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach znajdują się *Wykazy statystyczne w parafiach według dekanatów (1899–1909)*, które zawierają liczbę wyznawców prawosławia. Obok akt proweniencji państwowej i kościelnej istotnym źródłem do tematu jest *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej w latach 1890–1899*, którą prowadził proboszcz sosnowieckiej parafii prawosławnej, ojciec Joan Wasiliewicz Lewicki (Lewicki)¹.

Uzupełnieniem archiwaliów i kroniki jest monografia prawosławnego duchownego, ks. Mikołaja Dziewiatowskiego, dotycząca sosnowieckiej parafii prawosławnej², oraz artykuły ks. Sergiusza Dziewiatowskiego³, Beaty Frycowskiej⁴ i Doroty Rosińskiej⁵.

Pierwsze osoby wyznania prawosławnego na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego pojawiły się w pierwszej połowie XIX w. Byli to żołnierze i oficerowie rosyjscy 10 pułku piechoty, którzy stacjonowali w okolicy Będzina. Ich liczbę trudno oszacować, ponieważ przeprowadzane w tamtym czasie przez administrację państwową spisy ludności nie uwzględniały wojska. W 1850 r. w Będzinie zakwaterowano żołnierzy i oficerów 46 pułku kozaków dońskich⁶. W związku z budową linii kolei warszawsko-wiedeńskiej oraz zbudowaniem w 1848 r. stacji w Granicy (obecnie Maczki – dzielnica Sosnowca) i w 1859 r. w Sosnowcu w obu osadach zlokalizowano komory celne i oddziały straży granicznej, których

¹ Kronika została opublikowana w dwóch częściach. Każda część różni się zapisem tytułu. Pierwsza część: J. Lewickij, *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1890–1899 pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski”, R. VI, nr 1 (62), 1995, s. 29–34; druga część: J. Lewickij, *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej w latach 1890–1899*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski”, R. VI, nr 2 (63), 1995, s. 17–20.

² M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory. Monografia parafii prawosławnej w Sosnowcu*, Sosnowiec 2010.

³ S. Dziewiatowski, *Dzieje parafii prawosławnej w Sosnowcu*, w: *Mozaika kultur. Materiały IV Sesji Zagłębiowskiej*, red. M. Kisiel, P. Majerski, Sosnowiec 2006, s. 135–151.

⁴ B. Frycowska, *Sosnowiecka cerkiew św. Wiery, Nadzieży i Ljubwi – rys historyczny i stylistyczny*, w: *Rocznik Sosnowiecki 1997*, t. VI, red. K. Gołosz, Sosnowiec 1998, s. 95–109.

⁵ D. Rosińska, *Kościół: prawosławny, ewangelicko-augsburski i mariawicki w Sosnowcu do 1914 r.*, w: *Rocznik Sosnowiecki 1997*, t. VI, red. K. Gołosz, Sosnowiec 1998, s. 87–94.

⁶ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APKat), Akta miasta Będzina (dalej: AmBędz), sygn. 20, 21, b.p.

personel stanowili głównie wyznawcy prawosławia. Można przypuszczać, że mieszkało ich wówczas w regionie kilkuset. Dominowali wśród nich wojskowi i urzędnicy rosyjskiej administracji państwowej.

Pierwsze dane statystyczne uwzględniające osoby prawosławne pochodzą z drugiej połowy XIX w. Zostały one sporządzone przez rosyjską administrację państwową oraz władze rzymskokatolickiej Diecezji Kieleckiej, w strukturach której znajdował się dekanat będziński⁷. W Zagłębiu Dąbrowskim w 1867 r. mieszkało 93 wyznawców prawosławia (0,1% populacji w regionie)⁸, w 1889 r. – 112 (0,1%)⁹, 1891 r. – 148 (0,1%)¹⁰, 1898 r. – 840 (0,3%)¹¹, w 1901 r. – 1158 (0,4%)¹², w 1906 r. – 3082 (1,0%)¹³, 1911 r. – 4258 (1,0%)¹⁴, a w 1913 r. – 4428 (1,0%)¹⁵. Mimo utworzenia w 1867 r. w Będzinie siedziby władz powiatowych i związanych z nimi instytucji liczba wyznawców prawosławia do końca XIX w. była niewielka i wynosiła jedynie 0,1% ogółu mieszkańców regionu. Instytucje i urzędy administracji rosyjskiej, wbrew panującej powszechnie opinii, zatrudniały bowiem nieliczny personel. Wzrost populacji prawosławnych w regionie nastąpił dopiero na przełomie XIX i XX w. Było to wynikiem wzrostu ogólnej liczby mieszkańców w regionie – ludność napłynęła do Zagłębia Dąbrowskiego w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków bytowych oraz w związku z rozwijającym się i modernizującym przemysłem, który potrzebował coraz większej liczby pracowników. Powstanie dużych aglomeracji przemysłowych w regionie (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec i Zawiercie) spowodowało konieczność rozbudowy aparatu administracji państwowej, w której dominowali wyznawcy prawosławia. Znaczący wpływ na zwiększenie się liczby wyznawców miały także rewolucyjne wydarzenia w latach 1905–1907. Władze rosyjskie zwiększyły wtedy kontyngent stacjonującego wojska i policji. Napięta sytuacja międzynarodowa w Europie Środkowej do 1914 r. spowodowała, że z uwagi na przygraniczny charakter regionu pozostawiono po wygaśnięciu rewolucji zwiększoną liczbę pracowników aparatu przymusu. Wśród

⁷ Dekanat będziński powstał w 1867 r. i można również utożsamiać go z Zagłębiem Dąbrowskim. Granice dekanatu będzińskiego nie pokrywały się jednak z powiatem będzińskim.

⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (dalej: RGP-Adm), sygn. 137, s. 49 (bez gminy Kromolów).

⁹ *Obzor Pietrkovskoj Gubernii za 1889 god*, Piotrków 1890, s. 20.

¹⁰ *Obzor Pietrkovskoj Gubernii za 1891 god*, Piotrków b.r.w., s. 23.

¹¹ Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Wykazy statystyczne w parafiach według dekanatów (1899–1909), sygn. OD-9/14, s. 8.

¹² Tamże, s. 78.

¹³ *Trudy Warszawskiego Statycznego Komiteta, wypust XXVI*, Warszawa 1906, s. 38.

¹⁴ *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911, s. 118.

¹⁵ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, red. E. Strassburger, Warszawa 1916, s. 18.

wyznawców prawosławia byli również rosyjscy nauczyciele zatrudnieni w szkołach. Do wzrostu populacji wiernych Cerkwi prawosławnej przyczyniła się także rola prawosławia jako religii państwowej Rosji. Ze względów koniunkturalnych przyjmowali ją niektórzy mieszkańcy regionu, chcąc w ten sposób pozyskać przychyłność władz państwowych¹⁶. Przed I wojną światową wyznawcy prawosławia stanowili w Zagłębiu Dąbrowskim 1% mieszkańców regionu. W latach 1889–1913 liczba prawosławnych wzrosła na opisywanym obszarze o 3853%.

Wyznawcy prawosławia koncentrowali się w uprzemysłowionej części regionu, w mieście Sosnowcu oraz osadach Dąbrowa Górnicza, Strzemieszyce Wielkie i Ząbkowice Będzińskie. Obie ostatnie miejscowości wchodziły w skład gminy olkusko-siewierskiej. Potwierdza to przypuszczenie, że czynni zawodowo prawosławni związani byli z przedsiębiorstwami przemysłowymi, handlowymi i bankami.

Udział prawosławnych wśród mieszkańców miast oraz wsi Zagłębia Dąbrowskiego przed I wojną światową był stały i wynosił odpowiednio 1,5% i 0,7%¹⁷.

Głównym skupiskiem prawosławnych był Sosnowiec, w którym ich populacja stale wzrastała. W 1905 r. w mieście zamieszkiwało 1181 prawosławnych (1,8%)¹⁸, w 1907 r. – 2178 (3,1%)¹⁹, w 1909 r. – 2022 (2,3%)²⁰, w 1911 r. – 2137 (2,2%)²¹, a w 1912 r. – 2293 (2,0%)²². W gminie olkusko-siewierskiej (we wsiach i osadach: Gołonóg, Porąbka, Niemce, Strzemieszyce Małe i Wielkie, Ząbkowice)²³ w 1888 r. mieszkało 241 (1,8%) prawosławnych²⁴, w 1893 r. – 255 (1,7%)²⁵, w 1897 r. – 507 (2,5%)²⁶, w 1900 r. – 733 (3,4%)²⁷, w 1902 r. – 1076 (3,8%)²⁸, a w 1912 r. –

¹⁶ J. Jaros, *Narodziny miasta i jego dzieje pod obcym panowaniem*, w: *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Warszawa–Kraków 1977, s. 49-50; J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960, s. 262.

¹⁷ *Kalendarz Zagłębia...*, s. 118; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 24, 34; *Rocznik, Rok 1915*, s. 18, 48a.

¹⁸ APKat, Akta miasta Sosnowca (dalej: AmSos), sygn. 260, s. 3-4, 27-28, 29-30; 281, s. 13-14.

¹⁹ Tamże, sygn. 419, s. 5-6, 24-25.

²⁰ Tamże, sygn. 542, s. 7-8.

²¹ Tamże, sygn. 598, s. 27a.

²² Tamże, sygn. 696, s. 25-26, część stron b.p.; 699, s. 18.

²³ Gołonóg – obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej; Porąbka – obecnie dzielnica Sosnowca; Niemce – obecnie Ostrowy Górnicze, dzielnica Sosnowca; Strzemieszyce Małe – obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej; Strzemieszyce Wielkie – obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej; Ząbkowice – obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej.

²⁴ APKat, Akta gminy olkusko-siewierskiej (dalej: Ago-siew), sygn. 24, s. 184-185.

²⁵ Tamże, sygn. 28, s. 16-17.

²⁶ Tamże, sygn. 31, s. 269.

²⁷ Tamże, sygn. 33, s. 39.

²⁸ Tamże, sygn. 34, s. 190.

817 (3,2%)²⁹. W Dąbrowie (Górnicej) w 1912 r. mieszkało 457 wyznawców prawosławia (1,9%)³⁰. W gminie Kromolów, do której należało Zawiercie, w 1911 r. mieszkało 145 prawosławnych (0,4%)³¹, a w 1913 r. – 170 (0,4%)³². W gminie Zagórze w 1911 r. mieszkało 197 (0,8%) prawosławnych, a w gminie Gzichów 127 (0,5%)³³. Ich koncentracja w uprzemysłowionej części regionu wskazuje, że prawosławni czynni zawodowo związani byli także z wielkimi przedsiębiorstwami przemysłowymi, handlowymi i bankami. Natomiast w stolicy powiatu – Będzinie mieszkało ich w 1876 r. – 33 (0,6%)³⁴, a przed wojną w 1911 r. – 153 osoby (0,3%)³⁵. Pojedyncze osoby wyznania prawosławnego mieszkały także w osadach lub wsiach, poza uprzemysłowionym terenem. W 1909 r. w miasteczkach Zagłębia Dąbrowskiego odnotowano 199 prawosławnych (Włodowice – 1, Czelaź – 32, Modrzejów – 117, Żarki – 12, Kromolów – 6, Mrzygłód – 8, Koziegłowy – 17, Siewierz – 6)³⁶.

Pod względem struktury narodowej wyznawcami prawosławia w regionie w zdecydowanej większości byli Rosjanie, ale przyjmowali je także Niemcy i Polacy. Dla przykładu w gminie olkusko-siewierskiej wśród wyznawców prawosławia w 1899 r. było 91% Rosjan³⁷. Pozostali to prawdopodobnie Litwini, Polacy i być może Niemcy. Wszyscy zamieszkali w gminie Kromolów (głównie w osadzie Zawiercie), prawosławni byli natomiast Rosjanami³⁸.

W Zagłębiu Dąbrowskim zdarzały się przypadki konwersji. Dane na ich temat są w źródłach fragmentaryczne i nie można określić skali zjawiska. Dla przykładu: konwersji na prawosławie w 1891 r. dokonał 1 wyznawca judaizmu i 5 kobiet wyznania katolickiego, w 1892 r. – 9 katolików i 2 luteran, w 1893 r. – 2 osoby, w 1894 r. – 6 osób, w 1895 r. – 6 osób, w 1896 r. – 10 osób, w 1897 r. – 3 osoby, w 1898 r. – 10 osób, a w 1899 r. – 4 osoby³⁹. Można przypuszczać, że większość przyjmujących prawosławie była wcześniej wyznawcami kato-

²⁹ *Kalendarz Zagłębia...*, s. 118.

³⁰ Tamże, s. 118.

³¹ APKat, Akta gminy Kromolów (dalej: AgK), sygn. 233, s. 58-59, 61-62.

³² Tamże, sygn. 297, s. 15-18.

³³ *Kalendarz Zagłębia...*, s. 118.

³⁴ AP Łódź, RGP-Adm, sygn. 1078, s. 240a, 241.

³⁵ *Kalendarz Zagłębia...*, s. 118.

³⁶ *Rocznik, Rok 1913*, s. 34; w wyniku reformy administracyjnej przeprowadzonej w latach 1869–1870 w Królestwie Polskim miasta te utraciły prawa miejskie i przekształcono je w osady. Szerzej na temat zagadnienia zob. R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” t. 68, nr 1, 1961, s. 191-200.

³⁷ APKat, Ago-siew, sygn 32, s. 234-235.

³⁸ APKat, AgK, sygn. 233, s. 58-59, 61-62; 297, s. 15-18.

³⁹ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 34; nr 2, s. 18-21.

licyzmu lub protestantyzmu. Religię prawosławną przyjmowano zapewne ze względów koniunkturalnych, ale może zdarzały się też związki z prawosławnymi partnerami i zmiana wyznania miała być czynnikiem scalającym małżeństwa.

Ludność prawosławna zamieszkała na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego początkowo praktykowała swą religię w kościołach rzymskokatolickich. Tak postępowali w pierwszej połowie XIX wieku żołnierze i oficerowie 10 pułku piechoty. Jedynie okazjonalnie udawali się oni do istniejących cerkwi w Częstochowie i Olkuszu. Budowa kolei warszawsko-wiedeńskiej w latach 1842–1848, a potem jej odgałęzienia z Ząbkowic Będzińskich do Szopienic (obecnie dzielnica Katowic) w latach 1858–1859 podniosła znaczenie ekonomiczne i strategiczne regionu. Przyczyniło się do tego wspomniane wyżej ustanowienie w 1867 r. siedziby władz powiatowych w Będzinie.

Dnia 13/25 stycznia 1868 r. Namiestnik Królestwa Polskiego feldmarszałek Fiodor Berg nakazał, aby w miastach stacjonowania wojsk rosyjskich istniały cerkwie i mieszkali duchowni prawosławni. W latach 1868–1872 wyznawcy prawosławia wynajmowali od żydowskiej rodziny, braci Dawida i Jana Potoków, pomieszczenie w Będzinie, które przeznaczyli na kaplicę. Duchowny prawosławny zamieszkał natomiast w sąsiedniej Dąbrowie, prawdopodobnie z powodu braku możliwości wynajęcia w mieście odpowiedniego lokalu. Dnia 14/26 czerwca 1872 r. władze gubernialne postanowiły zamknąć kaplicę bez podawania przyczyny⁴⁰.

W 1870 r. założono kaplicę cerkiewną pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego we wsi Dąbrowa, którą zlokalizowano w budynku Zarządu Górniczego Zachodniego Okręgu⁴¹.

W 1875 r. pojawiły się zasady urządzania budynków cerkiewnych, które regulowały ich lokalizację, styl, wystrój i wymiary. Wznosząc świątynię, należało przestrzegać stylu rosyjsko-bizantyjskiego⁴². Natomiast w 1877 r. cesarz Aleksander II wydał ukaz dotyczący obowiązujących zasad w czasie wznoszenia budynków cerkiewnych. Władze cerkiewne mogły się od tej pory starać również o wsparcie materialne ze strony ministerstwa spraw wewnętrznych⁴³.

⁴⁰ APKat, AmBędz, sygn. 185, s. 1-3.

⁴¹ APKat, Akta miasta Dąbrowy Górniczej (dalej: AmDG), sygn. 9, s. 50-54; *Duchowieństwo Diecezji Warszawskiej w 1907 r.*, b.p. (w zbiorach Muzeum Miejskiego „Szttygarka” w Dąbrowie Górniczej); *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Katowice 1976, s. 155.

⁴² V. Wiernicka, *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1795–1915*, Warszawa 2015, s. 153.

⁴³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 54.

Maczki (ówczesna Granica) i Sosnowiec były do 1914 r. granicznymi stacjami kolejowymi Rosji z Austro-Węgrami i Niemcami. Prawdopodobnie zdecydowało to o wzniesieniu w obu osadach cerkwi, które miały symbolizować rosyjskie panowanie w Królestwie Polskim. Mniejszą rolę w podjęciu decyzji o ich budowie odegrały względy praktyczne, bowiem liczby prawosławnych w obu osadach były niewielkie. We wrześniu 1876 r. rozpoczęto budowę cerkwi pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego w Granicy, którą zakończono i poświęcono w październiku 1884 r. Wezwanie nadano prawdopodobnie na cześć panującego cesarza Aleksandra III. Jednokopułowa cerkiew zbudowana została na planie krzyża greckiego. Posiadała ośmioboczną wieżę. Projekt opracował architekt Pilcz, a budowę nadzorował architekt Lee. Obok cerkwi w 1882 r. wzniesiono plebanię⁴⁴.

W 1887 r. dyrektor sosnowieckiej komory celnej Władimir Pawłowicz Diebil postanowił zbudować kościół prawosławny. Przyczyną przedsięwzięcia było pasmo nieszczęść, które go spotkało – śmierć w krótkim czasie wszystkich czworga jego dzieci. Plac pod jego budowę ofiarował Zarząd Warszawsko-Wiedeńskiej Drogi Żelaznej. Cerkiew powstała dzięki ofiarności miejscowych wiernych, władz państwowych oraz sosnowieckich fabrykantów wyznania ewangelicko-augsburskiego i mojżeszowego. Znaleźli się wśród nich: Karol Gamper, Szymon Kunitzky, Wilhelm Landau, Max Löwenstein, Ludwik Mauve, Mayerhold, Zygmunt Pringsheim oraz łódzki przemysłowiec Karol Scheibler. Obok gotówki przekazali oni materiały budowlane⁴⁵. Ich ofiarność była podyktowana chęcią pozyskania przychylności władz rosyjskich.

Dla nadzoru nad budową cerkwi powołany został komitet złożony z przewodniczącego, którym został radca stanu W.P. Diebil oraz pięciu członków, na których powołani zostali: radcy stanu N.A. Wiedeński (naczelnik powiatu będzinińskiego) i Wojejkow, a także Krymianowski, Czujkiewicz oraz rotmistrz żandarmerii Biełanowski⁴⁶.

Dnia 15/27 sierpnia 1888 r. za aprobatą arcybiskupa chełmsko-warszawskiego, przewielebnego ojca Leontija (Lebiedzińskiego) położono kamień węgielny pod budowę sosnowieckiej cerkwi. Dokonał tego ks. Aleksander Siemieniowski. Budowa świątyni odbywała się pod nadzorem architekta gubernialnego, inżyniera cywilnego Mikołaja Prokofiewa. Cerkiew zbudowana została na planie

⁴⁴ M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory...*, s. 11; S. Dziewiatowski, *Dzieje parafii prawosławnej...*, s. 138; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881, s. 794.

⁴⁵ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 31-32; *Rocznik Sosnowiecki na rok 1899*, Sosnowiec 1898, s. 88; *Słownik*, t. 11, Warszawa 1890, s. 91-92; J. Ziółkowski, *Sosnowiec...*, s. 81; Karol Scheibler był też jednym z fundatorów cerkwi w Łodzi – zob. V. Wiernicka, *Rosjanie...*, s. 155-156.

⁴⁶ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 32.

krzyża i składa się z pięciu części. Środkowa jej część to oktagon przykryty kopułą. Do ośmioboku przylega wieża. Kościół nawiązuje do stylu bizantyńskiego. Świątynia została poświęcona 28 listopada/10 grudnia 1889 r. przez arcybiskupa lubelskiego ojca Fławjana (Nikołaja Nikołajewicza Gorodieckiego) pod wezwaniem Świętych Wiary, Nadziei i Miłości. Parafię utworzono natomiast 16/28 maja 1890 r. Jej wyposażenie zostało ufundowane przez fabrykantów wyznania ewangelicko-augsburskiego, Henryka Dietla oraz braci Ernsta i Franza Schoenów. Założona wówczas parafia prawosławna obejmowała swym zasięgiem całe Zagłębie Dąbrowskie oraz gminę Ogródzieniec z powiatu olkuskiego⁴⁷. Podlegała ona Diecezji Chełmsko-Warszawskiej⁴⁸.

W 1890 r. przy cerkwi zbudowano dom parafialny, w którym mieściły się: mieszkanie proboszcza, psalmisty i pokój dla szkoły wyznaniowej (cerkiewno-parafialnej) oraz dom dla starosty cerkiewnego. W 1897 r. ukończono budowę nowego budynku, który przeznaczono na szkołę cerkiewno-parafialną⁴⁹.

W 1890 r. starostą cerkiewnym parafianie jednogłośnie wybrali Georgija Ziemcowa, włościanina, pracownika komory celnej, który swój urząd pełnił do śmierci w 1895 r. Następnie w latach 1895–1898 urząd ten powierzono Iwanowi Nikołajewiczowi Czebyszewowi, a od 1898 r. włościaninowi Michałowi Matwiejewiczowi Pietrowowi. Przed I wojną światową starostą cerkiewnym był inżynier górniczy Daniłow⁵⁰.

Dnia 12/24 stycznia 1892 r. przy cerkwi sosnowieckiej powstała Parafialna Rada Opiekuńcza. Funkcję przewodniczącego Rady pełnili: W.P. Diebil (1892–1893), następnie kierownik komory celnej, radca stanu Michał Wasiliewicz Nikonow (1893–1894), Siergiej Romanowicz Bażenow (1895), dyrektor Sosnowieckiej Komory Celnej i radca kolegiálny Grigorij Iwanowicz Zaporozoczenko (1896–1897) i dyrektor sosnowieckiego urzędu celnego radca stanu A. Budzisz-Ratyński (1898)⁵¹.

Dozory kościelne (wybierane przez wiernych na 6 lat zarządy) parafii prawosławnej w Sosnowcu składały się głównie z duchownych prawosławnych oraz urzędników lokalnej administracji państwowej. Przed I wojną światową zarząd

⁴⁷ APKat, AmSos, sygn. 518, s. 10-12; J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 31; *Rocznik Sosnowiecki*, s. 88; *Słownik*, t. 11, s. 91-92; J.L. De Verdmon, *Monografie wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902, s. 257; M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory...*, s. 13; B. Frycowska, *Sosnowiecka cerkiew...*, s. 102-103; J. Ziółkowski, *Sosnowiec...*, s. 81.

⁴⁸ APKat, AmSos, sygn. 75, s. 33.

⁴⁹ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 32; nr 2, s. 20.

⁵⁰ APKat, AmSos, sygn. 1065, s. 19; J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 33; nr 2, s. 18-20.

⁵¹ Tamże, nr 1, s. 34; nr 2, s. 17-19, 21; *Rocznik Sosnowiecki...*, s. 46; nazwiska rosyjskie w źródłach przyjmują różną pisownię, np. Zaporoszczenko lub Zaporozoczenko.

cerkwi stanowili: proboszcz J.W. Lewicki, wikariusz P. Rudkow, diakon E. Boško, starszy kościelny T. Kuźmicz, młodszy kościelny D. Sokołow oraz inżynier górniczy Daniłow. Byli oni prawnymi przedstawicielami cerkwi prawosławnej oraz sprawowali nadzór nad majątkiem parafii⁵².

Przed 1901 r. powstała myśl wzniesienia drugiego kościoła prawosławnego w Sosnowcu. Utworzono wtedy Komitet Budowy Cerkwi, który rozpoczął zbieranie składek na ten cel. Dnia 27 maja/9 czerwca 1901 r. położono kamień węgielny pod nową cerkiew⁵³. Wznoszenie kościoła nadzorowali Aleksander Miedalis i Rączka, a ukończono ją około 1906 r. Była budowlą w stylu neobizantyjskim z pięcioma kopułami i wieżą. Poświęcenie nowej świątyni miało miejsce 26 października/9 listopada 1906 r. Głównym fundatorem budowy był prawdopodobnie przemysłowiec wyznania ewangelicko-augsburskiego, Henryk Dietel. Nowo powstałej cerkwi nadano wezwanie św. Mikołaja na cześć ówczesnego cesarza rosyjskiego Mikołaja II Romanowa. Stała się ona kościołem parafialnym, a dawna cerkiew filialnym⁵⁴.

Pierwszym proboszczem sosnowieckiej parafii prawosławnej był Joan Wasiliewicz Lewicki (1889–1908, 1911–1914), były proboszcz cerkwi kalwaryjskiej w guberni suwalskiej. Po wzniesieniu nowej cerkwi zastąpił go czasowo ojciec Konstanty Iwanowicz Koronin (1908–1911). Wikariuszami byli Fiodor (Teodor) Walikowski (1901–1912), Onufry Diedon (1912) i Porfiriusz Rudkow (1912–1914). Diakonami: Aleksander Wasiliew (1906–1907), Stefan Radiwinowicz (1906–1908) i Eugeniusz Boško (1909–1914). Ten ostatni pełnił również funkcję psalmisty. Funkcję psalmistów sprawowali także: nowicjusz krzyżowych cerkwi Warszawskiego Domu Biskupiego Foma Romanowicz Zeniuk (1890), Władimir Wasiliewicz Michalczuk pochodzący z Łowicza (1890), Aleksiej Jakurza (1894), Lew Jaczynowski (1894–1898), Bazyli Pleskaczewicz (1898, 1901–1914), diakon Konstanty Radzik (1899–1901), Tomasz Kuźmicz (1901–1937), Stefan Wołkonowicz (1901–1902), Bazyli Korotun (1903–1906) i Dymitr Sokołow (1907–1914). Natomiast duchownymi przy cerkwi w Granicy byli: ks. Terencjusz Sieriebrakow, ks. F.F. Jermolenko, kapelan 12 pułku kozaków dońskich stacjonujących w Będzinie – ks. M.K. Kowalewski (1911–1914?) oraz ks. Jan Ignatiew, który pełnił urząd proboszcza⁵⁵. Wszyscy duchowni przybyli do obu miejscowości z głębi Cesarstwa Rosyjskiego.

⁵² APKat, AmSos, sygn. 1065, s. 19.

⁵³ „Przemysłowo-Handlowy Kurier Sosnowiecki” nr 23 (2/15 VI), 1901, s. 6.

⁵⁴ APKat, AmSos, sygn. 75, s. 33, 35, 41; 321, s. 5, 8; 518, s. 10-12; M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory...*, s. 18; D. Rosińska, *Kościół...*, s. 90.

⁵⁵ APKat, AmDG, sygn. 181, s. 69-70; tamże, AmSos, sygn. 409, s. 3-5; 518, s. 11-12, 14; 1065, s. 19; J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 32; nr 2, s. 18, 20-21; *Duchowieństwo Diecezji War-*

Początkowo nie tworzone w Zagłębiu Dąbrowskim odrębnych cmentarzy dla zmarłych wyznania prawosławnego. Grzebano ich w wydzielonych częściach cmentarzy chrześcijańskich, a nawet żydowskich. W 1817 r. wytyczono kwatery prawosławną na cmentarzu rzymskokatolickim w Będzinie⁵⁶.

W latach 1871–1873 z powodu braku wolnych miejsc wyznawcy prawosławia w Będzinie rozpoczęli starania o rozszerzenie swojej kwatery. W pismach kierowanych do gubernatora piotrkowskiego uskarżali się, że nowe pochówki naruszają starsze groby. Z powodu braku odpowiednich funduszy prosili także gubernatora o wsparcie finansowe swojej inicjatywy, które otrzymali. W dniu 29 sierpnia/10 września 1873 r. powołano do życia w mieście Komitet Budowy Cmentarza Prawosławnego, który składał się z urzędników administracji państwowej. Jego przewodniczącym został Michał Gołobok, a członkami Aleksander Złobin, Michał Wanclaw i Jan Kokosiński. Planowano zakupić ziemię od mieszczań będzińskich, połączyć z dawną kwatery prawosławną i ogrodzić. Koszty przedsięwzięcia miały pokryć władze gubernialne. Prawdopodobnie zamiarów nie udało się zrealizować, ponieważ w latach 1888–1889 wyznawcy prawosławia w mieście ponowili swe starania. Napotkali jednak opór ze strony proboszcza, dozoru kościelnego i wiernych parafii rzymskokatolickiej w Będzinie. Katolicy podjęli interwencję u gubernatora piotrkowskiego i generał-gubernatora warszawskiego, aby zapobiec rozszerzeniu kwatery cmentarnej dla zmarłych prawosławnych. Argumentowali, że populacja prawosławnych w mieście i okolicy jest niewielka (około 195 osób), a miejsca na cmentarzu brakuje dla dominujących liczebnie katolików (około 14 000). Także i tym razem nie udało się utworzyć odrębnego cmentarza prawosławnego. Zmarłych chowano w istniejącej kwaterze, wśród grobów katolickich lub na cmentarzu dla ofiar cholery⁵⁷.

Kolejną próbę założenia cmentarza prawosławnego w Będzinie podjęto w 1898 r. Burmistrz chciał wówczas kupić od rolników ziemię graniczącą z cmentarzem cholerycznym lub obok nowego cmentarza rzymskokatolickiego. Plany te zakończyły się niepowodzeniem, podobnie jak i następne, podjęte w latach

---

szawskiej w 1907 r., b.p.; *Kalendarz Zagłębia...*, s. 119-120; M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory...*, s. 12; D. Rosińska, *Kościół...*, s. 90; w aktach archiwalnych i *Kronice...* ojca J. Lewickiego istnieją różne zapisy nazwisk rosyjskich: Walikowski lub Talikowski, Radiwinowicz lub Radziwiłowicz, Jaczynowski lub Jakimowski, Radzik lub Radik. Kronika została napisana w języku rosyjskim i przetłumaczona w latach 90. XX w. na język polski.

⁵⁶ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8805, s. 13, 30; 9003, s. 1-4, 9, 18.

⁵⁷ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej, Akta konsystorskie parafii Będzin 1821–1925, sygn. II 175, s. 1011-1014; APKat, AmBędz, sygn. 185, s. 5, 8; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8805, s. 13-19, 26-27, 30-31, 40-48, 56-63; 9003, s. 1-4, 6-9, 13-23.

1905–1907. Wówczas chciano uzyskać część powierzchni rozszerzonego cmentarza katolickiego. Cmentarz prawosławny udało się rozszerzyć dopiero w 1912 r. W kwaterze prawosławnej na cmentarzu rzymskokatolickim grzebano zmarłych wyznawców prawosławia z Będzina i Dąbrowy Górniczej. Zwłoki prawosławnych żołnierzy 14 pułku kozaków dońskich chowano na odrębnym placu położonym przy cmentarzu żydowskim⁵⁸.

Natomiast zmarłych wyznawców prawosławia z Sosnowca i okolicy grzebano początkowo na cmentarzu prawosławnym w Będzinie oraz katolickim w Czeladzi. W 1894 r. w ramach utworzonego w osadzie kompleksu cmentarzy wielu wyznań powstał także cmentarz prawosławny. W 1897 r. kompleks został ogrodzony przez fabrykanta niemieckiego wyznania ewangelicko-augsburskiego Franza Schoena. Ponowne ogrodzenie, tym razem kamiennym murem, nastąpiło w latach 1909–1910. Koszty pokryli bracia Franz i Ernst Schoenowie – jedni z najbogatszych przedsiębiorców w Sosnowcu oraz Królestwie Polskim⁵⁹.

Odrębny cmentarz prawosławny istniał także w Zawierciu. Początkowo zmarłych chowano na miejscowym cmentarzu rzymskokatolickim. W 1907 r. plac pod cmentarz wyznania prawosławnego ofiarowała żydowska rodzina właścicieli ziemskich i przemysłowców – bracia Izrael, Hirsz, Joachim, Salomon i Szaja Gabermanowie, z których pierwszy zamieszkiwał w Zawierciu, a pozostali w Kromoławie (obecnie dzielnica Zawiercia). Pragnęli oni w ten sposób pozyskać przychylną administracji rosyjskiej. Już w 1908 r. na cmentarzu odbyły się pierwsze pochówki⁶⁰.

Wyznawcy prawosławia, posiadając swój cmentarz w Sosnowcu, nie godzili się na chowanie na nim wyznawców innych religii. W 1908 r. proboszcz J.W. Lewicki odmówił pochówków mariawitom – przedstawicielom nowej religii, która powstała w Królestwie Polskim w 1893 r.⁶¹

Przy kościołach prawosławnych zakładano szkoły wyznaniowe. W latach 1887–1899 działała szkoła wyznaniowa przy cerkwi w Granicy. Nauczycielem w 1909 r. był w niej Mikołaj Czumaczenko, a następnie zastąpił go Paweł Wiedeńczuk⁶². Szkołę wyznaniową w Sosnowcu założono w 1890 r. Początkowo nauczycielem był proboszcz – ojciec J. Lewicki i Anna Michajłowa, od 1893 r. Aleksij Jakurza, a od 1894 r. – Dmitrij Stiepanow Pawefek⁶³. Dwuklasową szkołę dla dzieci wyznania prawosławnego założono także w Dąbrowie, która nie posiadała

⁵⁸ APKat, AmBędz, sygn. 278, s. 8-17, 20-24, 61-64, 73; 363, s. 2, 5, plan kwatery b.p.

⁵⁹ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 2, s. 19-20; D. Rosińska, *Kościóły...*, s. 91.

⁶⁰ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 10449, b.p.

⁶¹ APKat, AmSos, sygn. 409, s. 3-5.

⁶² APKat, AmDG, sygn. 139, s. 65-67, 72; M. Dziewiatowski, *Dziedzictwo diaspory...*, s. 11.

⁶³ J. Lewickij, *Kronika...*, nr 1, s. 32; nr 2, s. 17-18.

odrębnego kościoła, a jedynie kaplicę. Powstała ona prawdopodobnie na początku XX w. O jej założeniu zadecydowały zapewne względy praktyczne, czyli odległość do Granicy i Sosnowca oraz duża liczba uczniów prawosławnych – dzieci rosyjskiej administracji i kadry technicznej. Pomieszczenie, w którym była zlokalizowana, wynajmowano od mieszkańca osady, Kazimierza Marca. W Dąbrowie nauczycielami byli: Matriena Krochmalnaja (w latach 1908–1909), Jan Jurczinin (1908–1913), Paweł Wiedeńczuk (1909 r.), Mikołaj Czumaczenko (1909–1914), wikariusz sosnowieckiej parafii – ksiądz Porfiriusz Rudkow (1913 r.) i Anna Pachodziej (1912–1914)⁶⁴.

Przed I wojną światową wyznawcy prawosławia posiadali w Zagłębiu Dąbrowskim trzy cerkwie – w Granicy oraz dwie w Sosnowcu. Obie cerkwie w Sosnowcu były zlokalizowane w śródmieściu. Kaplice prawosławne zostały założone w Będzinie (istniała w latach 1868–1872) i Dąbrowie (1870 r.). Patronami kościołów i kaplic prawosławnych byli: św. Aleksander Newski (cerkiew w Granicy i kaplica w Dąbrowie), św. Mikołaj (cerkiew w Sosnowcu) oraz Święte: Wiera, Nadzieja i Miłość (cerkiew w Sosnowcu). Cmentarze prawosławne istniały w Sosnowcu, Będzinie i Zawierciu. Szkoły wyznaniowe działały przy cerkwiach w Granicy i Sosnowcu oraz we wsi Dąbrowa.

Po rozpoczęciu I wojny światowej zdecydowana większość wyznawców prawosławia opuściła Zagłębie Dąbrowskie.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej

Akta konsystorskie parafii Będzin 1821–1925, sygn. II 175.

Archiwum Diecezjalne w Kielcach

Wykazy statystyczne w parafiach według dekanatów (1899–1909), sygn. OD-9/14.

Archiwum Państwowe w Katowicach

Akta gminy Kromolów, sygn. 233, 297.

Akta gminy olkusko-siewierskiej, sygn. 24, 28, 31, 32, 33, 34.

Akta miasta Będzina, sygn. 20, 21, 185, 278, 363.

Akta miasta Dąbrowy Górniczej, sygn. 9, 131, 139, 150, 164, 181, 212.

Akta miasta Sosnowca, sygn. 75, 260, 321, 409, 419, 518, 542, 598, 696, 699, 1065.

⁶⁴ APKat, AmDG, sygn. 131, s. 1-4, 10-14, 15-16, 19-22; 139, s. 1-13, 44, 47, 51, 65-67, 72, 75, 78; 181, s. 69-70, 109-111; 150, s. 14, 16, 26-28, 33, 39-40; 164, s. 1, 23-26, 35; 212, s. 1.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 137, 8805, 9003, 1078, 10449.

Źródła drukowane

Duchowieństwo Diecezji Warszawskiej w 1907 r. (mps).

Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912, Sosnowiec 1911.

Lewickij J., *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1890–1899 pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski” R. VI, nr 1 (62), 1995, s. 29-34.

Lewickij J., *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej w latach 1890–1899*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski” R. VI, nr 2 (63), 1995, s. 17-20.

Obzor Pietrkovskoj Gubernii za 1889 god, Piotrków 1890.

Obzor Pietrkovskoj Gubernii za 1891 god, Piotrków b.r.w.

Rocznik Sosnowiecki na rok 1899, Sosnowiec 1898.

Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, red. W. Grabski, Warszawa 1914.

Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915, red. E. Strassburger, Warszawa 1916.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 2, Warszawa 1881.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, Warszawa 1890.

Trudy Warszawskiego Statycznego Komiteta, wypust XXVI, Warszawa 1906.

Prasa

„Przemysłowo-Handlowy Kurier Sosnowiecki” nr 23 (2/15 VI), 1901.

Książki i artykuły

Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta, red. W. Długoborski, Katowice 1976.

Dziewiatowski M., *Dziedzictwo diaspory. Monografia parafii prawosławnej w Sosnowcu*, Sosnowiec 2010.

Dziewiatowski S., *Dzieje parafii prawosławnej w Sosnowcu*, w: *Mozaika kultur. Materiały IV Sesji Zagłębiowskiej*, red. M. Kisiel, P. Majerski, Sosnowiec 2006, s. 135-151.

Frycowska B., *Sosnowiecka cerkiew śś. Wiery, Nadzieży i Ljubwi – rys historyczny i stylistyczny*, w: *Rocznik Sosnowiecki 1997*, t. VI, red. K. Gołosz, Sosnowiec 1998, s. 95-109.

Jaros J., *Narodziny miasta i jego dzieje pod obcym panowaniem*, w: *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rehowicz, Warszawa–Kraków 1977.

Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” t. 68, nr 1, 1961, s. 191-200.

- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Rosińska D., *Kościół: prawosławny, ewangelicko-augsburski i mariawicki w Sosnowcu do 1914 r.*, w: *Rocznik Sosnowiecki 1997*, t. VI, red. K. Gołosz, Sosnowiec 1998, s. 87-94.
- Verdmon de J.L., *Monografie wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902.
- Wiernicka V., *Rosjanie w Polsce. Czas zaborów 1795–1915*, Warszawa 2015.
- Ziółkowski J., *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960.